

Asif RÜSTƏMLİ

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ədibin 21 may 1938-ci ildə yazdığı tarçimeyi-hala və "Kadrların ucoğu üzrə şəxsi vərəqə"sini əsasən o 1908-ci ildə Təbriz vilayətinin Əndəbil kəndində (Şəbüstər yaxınlığında - A.R.) dünyaya göz açıb. Atası Mir Əli Mir Paşa oğlu onu və böyük qardaşını 1916-17-ci illərdə Gəncə şəhərinə gətirir. Onlar burada aşbaz, çörəkçi peşəsində halal zəhmətlə çalışır. Mir Cəlal isə Gəncə şəhərində ibtidai məktəbdə daxil olur. Lakin ailənin sevinci günləri uzun sürmür. 1918-ci ildə Mir Əli Mir Paşa oğlu vəfat edir (Mir Əli kişinin dünyasını duyubşməsinin Gəncədəki ictimai-siyasi hadisələrlə, erməni terroru ilə bağlılıq dərəcəsinə müəyyənləşdirmək üçün ciddi tədqiqatə ehtiyac vardır - A.R.). Dövrün kəsməkəsinə, sosial ehtiyacların sırtlaşmasına baxmayaraq, Mir Cəlal Mir Əli oğlu böyük qardaşının himayəsi və xeyriyyə cəmiyyətlərinin maddi dəstəyi ilə təhsilini davam etdirir. O, 1923-cü ildə Gəncədəki I dərəcəli şəhər məktəbini bitirərək buradakı Darülmüəlliminə (Pedaqoji Texnikuma - A.R.) daxil olur. Cəncə Darülmüəlliminə oxuduğu illərdə (1923-1927) Mir Cəlal Mir Əli oğlunun elmə və bədii yaradıcılığa böyük həvəsi, müəllim və tələbələrə ünsiyyət qabiliyyəti, yüksək təşkilatçılıq bacarığı üzə çıxır. Darülmüəllimin kollektivində tədrisdə etmədən gənc Mir Cəlalı həmkarlar təşkilatının sədri seçirlər. Darülmüəllimin illərində, birgə yaşadıqları pansionat həyatında Heydər Hüseynov, Cəfər Xəndan və Mir Cəlal tandemi təhsildə şücaətin, uğurun - dostluqda sədəqətin, qürurun simvoluna çevrilir. Bu ağır günlərin fəst dostluq duyğularını, ulvi münasibətlərini onlar qanunqədali repressiyaların qorxulu sığaqlarından, müharibənin moşum fəlakətlərindən, sovet rejiminin təzyiqlə və təpkilərdən qoruyub əsl nümunəyə, bəşəri miqyaslı örnəyə çevirməyi bacarırdılar.

Mir Cəlal Paşayev 1927-ci ildə Gəncə Darülmüəlliminə (Pedaqoji Texnikumu) bitirərkən vaxtilə təhsil aldığı Gəncə şəhər I dərəcəli məktəbdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. 1928-29-cu illərdə isə Gədəbəydə 7 illik natamam orta məktəbin direktoru vəzifəsində işləyən gənc pedaqoqa böyük etimad göstərir. O, itimai fəaliyyətinə görə Gədəbəy rayon İcraiyyə Komitəsinin üzvi seçilir.

Mir Cəlalın elmi yaradıcılığı ciddi marağı da Gədəbəydə işlədiyi dövrdə

özünü büruzə verməmişdir. Ədibin "Maarif yolu" jurnalının 1928-ci il 10-11, 12 və 1929-cu il 1-2-ci saylarında işıq üzə çıxən "Ədəbiyyatda romantizm" adlı ədəbiyyatşünaslığa dair ilk sanballı və irihəcmli məqaləsi ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinə cəlb etmişdir. Çalışdığı sahələrdə uğurlu qazanmasına rəğmən gənc Mir Cəlal ali təhsil almağa, sistemli elmi araşdırmalar üzərində çalışmağa güclü mənaəvi ehtiyac duyurdu. Bəsləliklə, 1930-cu ildə Qazan Dövlət Universitetinin ədəbiyyat-linqvistikə şöbəsinə (bazi sənədlərdə Qazandakı Şərçəşünaslıq İnstitutuna - A.R.) daxil olur. Ədibin həyat yolundan bəhs edilən əksər monoqrafiyalarda, o cümlədən M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana tərəfindən hazırlanan və 2006-cı ildə çap olunan "Mir Cəlal" adlı geniş bibliografiyada da böyük sənətkarın ali təhsilini yarımçıq qoyaraq Kazan-

qat ocağının Dil, ədəbiyyat və incəsənət bəlməsi bütlövlükdə bir institutun statusunu həyata keçirirdi. Bölməyə əvvəl professor Bakir Çobanzadə, qısa müddət (1 may - 24 iyun 1931) tamənmiş tanqidçi, dosent Əli Nazim, sonra isə Az.ƏDETL-in direktor müavini, professor Vəli Xulululu rəhbərlik etmişdir. Mir Cəlalın yaxından tanıdığı və ondan əvvəl oxuyan aspirantlardan Feyzulla Qasımzadə 1931-ci ildə bölmənin folklor seksiyasına rəhbər təyin edilir, Məmmədəğa Sultanov isə ədəbiyyat seksiyasına işə qəbul olunur.

Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu güclü və çoxsahəli elmi potensiala, müstəqil fəaliyyət dairəsinə, diqqətçəkən uğurlara nail olsa da, 1932-ci ildə iyun ayında Moskvanın göstərişi və Azərbaycan MK-nın (Polonski) qərarı ilə ləğv edilir. Professor Vəli Xululunun rəhbər-

vəzifəsinə təyin edilir. Bu əmr ədibin Akademiyaya sistemində daxil olduğu tarixi təsdiqləyən ilk sənəddir.

Az.ƏDETL-in aspiranturasında olan la eyni vaxtda (1931-1932) oxuyan Heydər Hüseynovun 1936-cı ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutuna (ELİ) direktor təyin edilməsi Mir Cəlalın fəaliyyətinə müsbət dəyişikliyə səbəb oldu. Q. səmərəli işinə və təşkilatçılıq bacarığına görə terminlərlə iş üzrə müxtəssislikdə elmi işçi, daha sonra isə ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsində irəliləyən cəhd M.C.Paşayev 1934-cü il noyabrın 14-də 1939-cu il fevral ayının 5-dək böyük həvəslə Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutunda çalışmışdır. Amma tələbəcüdlərini böyük ədibin döndürüldən çox Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutunda göstərdiyi fəaliyyət barədə "Mir Cəlal" (2006) bibliografiyasına məlumat daxil edilməmişdir (Ümumiyyətlə, arxiv sənədləri ilə bibliografiya arasında xeyli ziddiyyətlər müşahidə olunur və yeri gəldikcə belə məqalədə toxunmaq niyyətindəyik - A.R.).

Mir Cəlal Paşayevin Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutundan çıxmasından səbəbləri yaranmış mövcud məliyyə bəhrəni, bu elmi-tədqiqat ocağında fəaliyyətin zəifləməsi və bir sıra obyektiv səbəblər ilə şərtlənsə də, çox güman ki, ən başlıca qayə - böyük elm yolları ilə ədəbiyyatşünaslıq məbədinə doğru addımlamaq arzusu olmuşdur.

Onu da xatırladaq ki, Heydər Hüseynov Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutunun rəhbəri olmaqla yanaşı, 1939-cu ilin yanvar ayının 1-dən Az.FAN Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun da yarım ştat direktoru seçilir. O vaxt SSRİ EA-nın vitse-prezidenti, geoloq-alim, akademik İvan Mixayloviç Qubkin (1871-1939) həm də EA Azərbaycan filialının (Az.FAN) 1937-ci ildən sədri idi və öz salahiyyətlərini azərbaycanlı həmkarı, sədr müavini, geoloq-alim Əhəd Yaqubova həvalə etmişdir. Heydər Hüseynovun 1939-cu il 4 fevral tarixli Az.FAN Rəyasət Heyətinin sədr müavini Əhəd Yaqubova ünvanladığı məktubda yazılırdı: "Ensiklopediyada işlərin müvəqqəti dəyandirildiyinə görə Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin direktor Mir Cəlal Paşayev yoldaşın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna köçürülməsi üçün sərəncam verməyinizi sizdən xahiş edirik."

Heydər Hüseynovun mürcəati özünü çox gəzlətdirdi. Ertəsi gün - fevralın 5-də Az.FAN Rəyasət Heyətinin iclasında mürcəati baxıldı. Seçim çox daqiq idi. Fəaliyyət meydanını genişləndirməyə çalışan Ədəbiyyat İnstitutuna istedadlı, gənc, böyük potensiala malik bir ədəbiyyatşünas gəndərilirdi. Az.FAN Rəyasət Heyətinin 1939-cu il 5 fevral tarixində qərdirdi 8 saylı protokolda yazılırdı: "Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutu Ədəbi-

Professor Mir Cəlal Paşayev və Arxiv materialları əsasında ilk dəfə

dan Bakıya qayıtməsi yanlış olaraq 1932-ci ildə aid edilmişdir.

Lakin Mir Cəlalın 1938-ci ildə yazdığı və şəxssən imzalandığı ömrünəməndə indiyədək məlum olmayan yarımçıq qayıdışın səbəbi və tarixi haqqında qeydlər mövcuddur: "1930-cu ilin sonunda təhsil almaq üçün Kazana getdim. Şimal mühtidə sahətinə mənlis təsir etdiyi üçün 1931-ci ilin əvvəllərində Bakıya qayıtdım, Az.ƏDETL-nin I kursuna imtahan verdim. Az.ƏDETL 1932-ci ildə ləğv edildikdən sonra isə APL-nin aspiranturasına köçürüldüm" (AMEA, fond-39, s.v.-250, qutu-74, sah. 21).

Ədibin eyni vaxtda doldurduğu "Kadrların ucoğu üzrə şəxsi vərəqə"sində isə qeyd edilmişdir ki, o "1931-ci ilin aprel ayında" təhsil almaq üçün Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna daxil olmuşdur. Rəsmi sənədlərinə əsasən Az.ƏDETL-in Dil və ədəbiyyat bölməsi üzrə aspiranturasına 1931-ci ilin aprelində 8 nəfər qəbul edilmişdir. Bu elmi-tədqiqat ocağının 6 iyun 1932-ci il tarixli iclasının protokoluna əsasən attestasiyadan keçirilən dilçi və ədəbiyyatşünas aspirantlar haqqında belə qərar verilmişdi: "Dil və ədəbiyyat bölməsi. II kursa keçirilsin: 1.Vəkilov S. 2.Paşayev Mir Cəlal. 3.Ibraximov M. 4.Nəsirli Y. 5.Məmmədov Ağası. Çıxarılısın: Həsənzadə Pari və Kərimova Q. MK-ya göndərilisın: Jamkoçan" (Azərbaycan Dövlət Arxivli, fond-387, siyahı-1, s. v.-107).

Bu mənbədə və daha əvvəlki qaynaqlarda Mir Cəlalın soyadının Paşazadə variantına rast gəlinərsə, 1934-cü ildən böyük yazaçının rəsmi sənədlərdə fəmiyyəsi Paşayevdir. O, Kazandan Bakıya qayıdıcından sonra təhsilini davam etdirmək, elmə xidmət yolunu seçmək üçün dövrünün ən nüfuzlu elmi-tədqiqat müəssisəsinə daxil olur. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu Azərbaycanı Tədqiq və Təbətəb Cəmiyyətinin (1923-1929) bazasında yaranmış da, 15 elmi strukturunda birləşdirən ilk və müstəqil Milli Elmlər Akademiyamız idi. Bu elmi-tədqiq-

lik etdiyi bölmənin bazası əsasında Xəlc Maarif Komissarlığının 29 iyun 1932-ci il tarixli qərarı ilə əsasən təhsil yönümlü Azərbaycan Dil, Ədəbiyyat və Sənət İnstitutu (Az.ƏDƏSİ) təsis edilir. Az.ƏDETL Dil və Ədəbiyyat Bölməsinin aspirantları, o cümlədən Mir Cəlal Paşazadə yeni yaradılmış Az.ƏDƏSİ-yə köçürülür. Lakin bu institut da uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmir. Professor Vəli Xululunun direktor, sənətdşünas, professor Pyotr Fridolinin tədris hissə müdiri işlədiyi, Hüseyn Cavid, Əli Nazim, İdris Həsənov, Qulam Bağırov, Abdulla Tağızadə və b. görkəmli ziyalıların çalışdığı elm və təhsil ocağı 1932-ci il dekabr ayının 22-də ləğv edilir, bu qurumun bütün əmlakı yeni yaradılan SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan bölməsinə (Az.OZFAN) təhvil verilir, aspirantları isə Ali Pedaqoji İnstitutun müvafiq şöbəsinə köçürülür. Mir Cəlal Paşazadə 1934-cü ilin yazında (Bu tarix bəzi sənədlərdə təhrif olunaraq 1935-ci ilə aid edilir - A.R.) APL-nin aspiranturasını əla qiymətlərlə bitirdiyinə görə institutun rəhbərliyi tərəfindən qiymətli hədiyyələrlə təltif olunur və burada müəllim vəzifəsində saxlanılır.

Rəsmi sənədlərdə Mir Cəlal müəllimin 1931-34-cü illərdə aspirant olmaqla yanaşı, əvvəl "Komunist" qəzetində şöbə müdiri, sonra isə "Gənc işçi" də məsul katib vəzifəsində işlədiyi və səmərəli fəaliyyətinə görə qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldığı qeyd olunmuşdur. Professor Vəli Xulululu hələ Az.ƏDETL-in aspiranturasına daxil olanda (1931) diqqətini cəlb edən, uğurlarını fərəh hissə ilə izlədiyi Mir Cəlalı 1934-cü ilin noyabr ayında Az.OZFAN-in tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Şura Ensiklopediyasına işə dəvət edir. AŞE-nin elmi katibi V.Xululunun 15 noyabr 1934-cü ildə (M.C.Paşayevin AŞE-yə qəbul olunduğu tarix) imzaladığı 35 saylı əmrə göstərilirdi ki, Mir Cəlal Paşayev bu il noyabr ayının 14-dən üç yüz manat əməkhaqqı ilə AŞE-nin terminlərlə iş üzrə müxtəssis

yat şöbəsinin müdiri Mir Cəlal Paşayev yoldaş bu ilin fevralın 5-dən aylıq əmək-çəyi 700 manat olmaqla Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna böyük elmi işçi vəzifəsinə keçirilmiş. Sadr - Yaqubov Ə.Ə. Katib - Ostrouxov N.N."

Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu 1 yanvar 1939-cu ildə 3 şöbdən (Ədəbiyyat, dil və folklor, eyni zamanda 3 otaqdan - A.R.) və 17 işçidən ibarət idi. İnstitutun direktor müavini vəzifəsini Məmməd Arif Dadaşzadə, katib ştatını isə Yevgeni Mixailovna Voskresenskaya tuturdu. Ədəbiyyat şöbəsinin cəmi altı nəfər - Həmid Araslı (b.e.i), Mikayıl Rəfil (b.e.i), Feyzulla Qasımqzadə (b.e.i), Cəfər Xəndan Hacıyev (b.e.i), Məmməd Mübariz Əlizadə (k.e.i), Tamara Əhmədova (laborant) çalışırdı. Beş-altı ay içərisində bu şöbəyə Mir Cəlal Paşayev, Mehdi Hüseyn (Doğrudur, M.Hüseyn

Feyzulla Qasımqzadənin redaktəsindən sonra Mir Cəlalın rəyi obyektivlik baxımından maraqlı doğurur: "Resenziya. Araslı yoldaşın "Qarabağ yazıçıları" adlı məqaləsini oxudum. Bu məqalə 18, 19 və 20-ci əsrlərdə Azərbaycanın Qarabağ mahalında yetişib yaşayıb şairlər haqqında, Şuşada olan ədəbi məclislər və ədəbi həyat haqqında maraqlı məlumat verdiyi üçün faydalıdır.

Lakin, bu aşağıdakı nöqsanlar, yaxud natamamlıqlar düzəlsə yaxşı olar.

1. Əsərin başında Qarabağ haqqında yazan yazıçılardan, onların əsərinin təhlilindən danışılır. Həmçinin Şuşa şəhərinin tarixindən və milli qırğınlardan danışılır. Bu, əsl tema ilə əlaqədarlıdır.

2. 12, 13, 14, 15-ci səhifələrdə gətirilən şeir sitatı çox uzundur. İxtisar oluna bilər.

3. Qrənkalarda olan sual işarələrinin

yekunları haqqında məlumat). 1939-cu ildə plana görə mən 1.Haqverdiyevin prozaçılığını çapa hazırlamaq 2. Füzulinin poetik xüsusiyyətlərini yazmalı idim.

İyunun 15-nə qədər Haqverdiyevin əsərlərinin prozaçılığını kommentariyası ilə bərabər hazırlayıb, şöbəyə təhvil vermişəm. Plandankonər Füzulinin I cildinin resenziyası etmişəm. Dissertasiya təmasının əsas materiallarını (Füzulinin divanı) oxumuşam, qeydlər götürmüşəm.

Məzuniyətdən sonra qalan üç ayda (X-XII) təməni yazıb qurtaracağam. İnstitutun elmi işçisi: Paşayev Mir Cəlal" (AMEA, fond-23, arxiv-46, qutu-2).

Bir elmi işçinin qısa müddət ərzində bu qədər ağır və əhatəli işi öz üzərinə götürməsi, həm də müxtəlif mövzularda elmi-tədqiqat planını uğurla yerinə yetirməsi ciddi və mötəbər ənənənin mövcudluğundan xəbər verməklə yanaşı, Elmlər

(İndiki Sankt-Peterburq) arxivlərindən faydalanmaq zərurəti, daha dərin tədqiqatlar aparmaq həvəsi onu rahat buraxmırdı. Fəzləddin Babayevlə fikir mübadiləsi, elmi əzamiyyətin məramı və onun gerçəkləşməsi üçün arqumentlərin mötəbərliyi 137 saylı əmrlə nəticələnirdi. Sənədə yazılırdı: "EA Az.F Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu üzrə Əmr № 137, 21 avqust 1939-cu il. Ədəbiyyat şöbəsinin böyük elmi işçisi v.i.e. Mir Cəlal Paşayev yoldaş Lenin və Salkutov-Şedrin adına kitabxanalarda, eləcə də arxivlərdə mühafizə edilən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzvə materiallarla tanış olmaq üçün Moskva və Leningrad şəhərlərinə elmi əzamiyyətə göndərilir. Əzamiyyət müddəti 1939-cu il sentyabrın 1-dən oktyabrın 1-dək.

EA Az.F Nizami adına ƏDİ-nin direktoru v.i.e. F.Babayev".

Gənc ədəbiyyatşünas əzamiyyətə olduğu şəhərlərin kitabxana və arxivlərində mövzu ilə əlaqədar zəngin materiallar üzə çıxırdı. Bakıya döndükdən sonra fərdi iş planını yüksək səviyyədə yerinə yetirərək institutun elmi surasına təhvil verirdi.

İnstitutun 1939-cu il üzrə elmi nailiyyətləri sırasına Nizami Gəncəvi "Xəməsə"sinin elmi-tənqid mətninin və Azərbaycan dilində akademik nəşrinin hazırlanması, "Sabirin yaradıcılığı haqqında" və "Mirzə Şəfi haqqında" monoqrafiyalari ilə yanaşı, Mir Cəlal Paşayevini "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" adlı tədqiqat işi də daxil edilmişdir.

SSRİ EA Azərbaycan Filialının Rəyasət Heyətinin institutların ilik hesabatonu dinlənilməsi 4 yanvar 1940-cu il tarixli iclasında Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru v.i.e. Məmməd Arif Dadaşzadə maruzə zamanı zəngin faktlara, obyektiv elmi materiallara əsaslanaraq ədəbiyyatşünaslığımızın 1939-cu il mənzərəsinin geniş panoramını təqdim etmiş, institutun perspektiv planları və gərəcyi işlər üçün konkret təkliflərini səsləndirmiş, əməkdaşların elmi fəaliyyətinə münasibətini açıq şəkildə bəyan etmişdir: "Folklor şöbəsinin kiçik elmi işçisi Məhəmməd Hüseyn Təhmasibi yaxşı işləyir, plandankonər 25 ç.v.-dən çox material çapa hazırlayıb.

Yaxşı işçilərdən Mir Cəlal Paşayev göstərə bilərdim. Baxmayaraq ki, o Azərbaycanın görkəmli yazıçılarında biridir, çox diqqətə və vicdana layıqdır. Mən yaxşıca yaxşı tanıyıram, onlar elmi istiqamətdə səhlənkardılar, ancaq öz yaradıcılıqları ilə məşğul olurlar. Paşayev onlardan elmi işinin sanbalına və keyfiyyətinə görə fərqlənir" (AMEA, fond-5, siy.-1, s.v.-35, qutu-3).

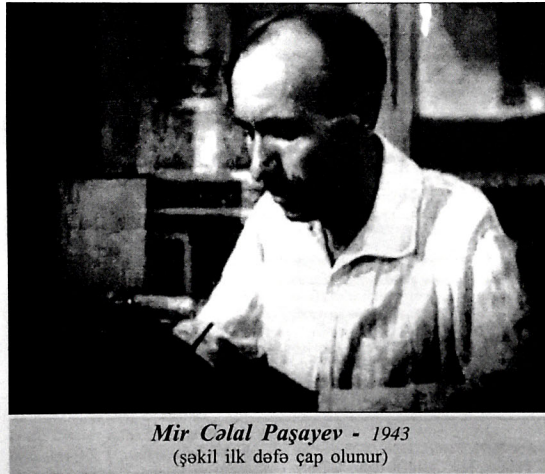
Rəyasət Heyətinin ilik hesabatonu iclasında gənc direktor Məmməd Arif çoxsaylı suallara açıq və səmimi cavablar versə də, AZ.FAN-in sədr əvəzi Əhəd Yaqubov yekun nitqində institutda müşahidə olunan müsbət dəyişikliklərə yanaşı elmi suranın fəaliyyətini təndiq etmiş, M.C.Paşayevini "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" adlı dissertasiyasının müzakirə olunmadığını, əsərin elmi əməkdaşlar üçün naməlum qaldığını xüsusi vurğulamışdır. Akademiyamın ən ali məclisində narahətliksiz səsləndirilən məsələnin bir üzvü şübhəsiz ki, böyük ədəbin elmi araşdırılmasına olan ciddi maraqla bağlıdır.

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

institutda çox az işlədi və oradan inciyib getdi - A.R.), Paşa Ağayev, Musarza Əsgərli, Firudin Məcidov, Yusif Məmmədov və b. işə qəbul edildi. Ədəbiyyat şöbəsinin əməkdaşları 28-35 yaşlı istedadlı, fədakar, qalibiyyət əzmi ilə mübarizə aparan gəncər idi və mübaligəsiz demək olar ki, Ədəbiyyat İnstitutunun bütün ağırlığı yeni ədəbiyyatşünaslar nəslinin çiyinə düşürdü.

Onu da vurğulamağa ehtiyac duyulur ki, Heydər Hüseynov 26 fevral 1939-cu il tarixli, 32 saylı əmri ilə fevralın 16-dan Ədəbiyyat şöbəsinə müvəqqəti müdirliyi Ədəbiyyat İnstitutuna yenidən daxil olan Mir Cəlal Paşayevə həvalə etmişdir. Doğrudur, müvəqqəti şöbə müdirliyi uzun sürməsə də, bu fakt gənc Mir Cəlal üçün onun elmi-təşkilatçılıq imkanlarından xəbər verən sevindirici hadisə idi.

İnstitutun direktoru Heydər Hüseynovun sədrliyi ilə 1939-cu il mart ayının 23-də (protokol № 2) Ədəbiyyat şöbəsinin geniş iclası keçirilib, plan işləri təsdiq olunur. Protokola əsasən bir il müddətində Feyzulla Qasımqzadə M.F.Axundzadənin IV cildini (20 ç.v.) çapa hazırlamaqlı, A.A.Bakıxanov haqqında monoqrafiyası (12 ç.v.) yazmaqlı, Mikayıl Rəfil "M.P.Vaqifin ədəbi irisi" (6 ç.v.) adlı araşdırma üzərində çalışmaqlı, Həmid Araslı Füzulinin (30 ç.v.) və Vaqifin (20 ç.v.) əsərlərini toplamaqlı və tərtib etməli, Mehdi Hüseyn "Danabəş kəndi" adlı tədqiqat işi yazmaqlı, Cəfər Xəndan Hacıyev "Sabir inqilabı satirik kimi" dissertasiyasını tam bitirməli, Məmməd Arif "Cəfər Cəbbarlıının dramaturgiyası" (5 ç.v.) işini göstərilən müddətdə tamamlamaqlı, Mir Cəlal Paşayev "Füzuli yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri" (5 ç.v.) adlı monoqrafiyasını və Ə.B.Haqverdiyevin əsərlərinin III cildinin (20 ç.v.) tərtibini başa çatdırmaqlı idi. Nəzərə alınmalıdır ki, tədqiqat və tərtib işlərinin oxunub rəyləşdirilməsi kimi vacib sahə ümumi həcmə daxil deyildir və Ədəbiyyat şöbəsində plandankonər yerinə yetirilən resenziyalara çox ciddi yanaşılır, böyük əhəmiyyət verilir. Şöbə müdiri Həmid Araslının 22 səhifəlik "Qarabağ yazıçıları" adlı məqaləsinə həmin şöbənin böyük elmi işçisi

Mir Cəlal Paşayev - 1943
(şəkil ilk dəfə çap olunur)

göstərdiyi söz və ifadə anlaşılmazlıqlarını avtor düzəltməlidir. Mir Cəlal Paşayev. 25.V.39" (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Arxivli. Inv. 179).

Rəyin məzmununda, ruhdanda obyektivlik və xeyirxahlıq hissinin çrpındığı göz öntüdədir. Böyük elmi işçi vəzifəsinə icra edən böyük müdirinin məqaləsi haqqında qüsurları cəsarətlə vurğulaması da diqqətdən yayınmamalıdır. Mir Cəlalın iradlarını Həmid Araslı səmimiyyətlə qəbul etmiş, məqalə üzərində işlədikdən sonra "Qarabağ yazıçıları"nı "EA Azərbaycan filialının xəbərləri" jurnalında (1939, № 4, səh., 63-72) dərc etdirmişdir.

Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna qəbul edildikdən dörd ay sonra böyük ədəbin fərdi iş planı ilə bağlı hazırladığı yarımillik hesabat Akademiyaya sistemdə yaradıcı əməyə yeni baxışların təzahür forması olmaqla yanaşı, nümunə etiketidir. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görülən nəhəng işlərin miqyasını təsvir etmək üçün də Mir Cəlal Paşayevini hesabat müqayisə baxımından yetərlidir. O yazır: "Ədəbiyyat şöbəsinə (Yarımilliyin

Akademiyasında çalışanlar üçün də ər-nək sayılmağa layıqdır.

Doğrudur, yarımillik hesabatın sonunda xatırladılır ki, fərdi iş planı ilin cənnədək yerinə yetiriləcəkdir. O vaxta qədər isə respublikadankonər arxivlərdə və kitabxanalarda araşdırmalar aparmaqlı ciddi ehtiyac duyulurdu. Mir Cəlal Paşayev isə belə fərsətdən yetərincə faydalanmaq məqsədilə niyyətini institut rəhbərliyindən gizlətmədi. 1903-cü ildə Aşqabadda anadan olan, 1939-cu ilin yanvarın 21-də institutun folklor şöbəsinə laborant qəbul edilən, iyunun 20-də elmi katib vəzifəsinə irəli çəkilən Fəzləddin Hüseyn oğlu Babayev avqust ayında Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru vəzifəsinə icra edirdi. Şübhəsiz ki, Mir Cəlal Paşayev qarşında gələn avqust-sentyabr aylarında səmərəli işləmək məqsədilə məzuniyət və elmi əzamiyyət məsələlərini Fəzləddin Babayevlə müzakirə etməli və müsbət qərarə nail olmalı idi. Çünki "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" monoqrafiyasını dolğun, operativ yazmaq üçün Moskva, Leningrad

Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu 1940-cı ili dahi şairin 800 illik yubileyi münasibətlə Nizami ili elan etdi. Elmi-tədqiqat işlərində ciddi dəyişiklik oldu. Hətta A.A. Bakıxanovla bağlı bəşlənmiş araşdırma dayandırılaraq 1941-ci ilə keçirildi. Rəyasət Heyətinin 4 yanvar 1940-cı il tarixli qərarı ilə "Institutun ştat kontingentinin 1939-cu il səviyyəsində saxlanılması" təsdiqləndi də, sentyabrın 6-da elmi katib vəzifəsi itxibar edilərək Fazladdin Babayev elmi kətiblikdən kəçik elmi işi vəzifəsinə keçirildi.

Ədəbi-ictimai gərginliyə baxmayaraq, Mir Cəlal 1940-ci ildə həyata keçirəcəyi çoxsaylı planlarının meydanını daraltmadan böyük mütəfəkkirin yubiley tədbirlərinin hazırlıq prosesinə böyük həvəslə qoşulur. "Yeddi gözəl" poemasının "Çin qızının hekayəsi"ni nəsrə çevirərək "Revolüziya və kultura" jurnalının 1940-cı il 8-ci sayında (səh.80-87) çap etdirir. Həmin il böyük ədəbiyyatşünasın elmi və bədii yaradıcılığı uğurlu olur. M.C.Paşayev "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" adlı dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcə alır və eyniildə monoqrafiyasını (1940, 96 səh.) Az.FAN-in nəşriyyatında çap etdirir. Ədəbi-tənqid və publisistik məqalələrlə yanaşı, bədii əsərlərindən "Bir gəncin manifesti" ("Uşağəncənsə", 1940, 258 səh.), romani, müxtəlif matbuat orqanlarında 17 hekayəsi, rus dilində "Seçilmiş hekayələr" ("Azərnaş", 1940, 328 səh.) toplusu işıq üzə görünür. Moskva-da Azərbaycan ədəbiyyatı dekadasında "Bədii nəsrin baniləri" adlı maruzədə rəhbərlik edən Cəlal Məmmədquluzadə və Əbdürəhəim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında geniş söz aqır. Cəfər Xəndanın "Azərbaycan ədəbiyyatı" ("Azərnaş", 1940, 112 səh.), "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" ("Azərnaş", 1940, 68 səh.) kitabları və "Bayatılar" ("Azərnaş", 1940, 188 səh.) toplusu üzərində ciddi redaktə işi aparır... Onun elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsindəki ziyalı mütəfəkkir, alim fədakarlığı yüksək dəyərləndirilir. Mir Cəlal 1940-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətlərinə görə Respublika Ali Sovetinin Fəxri fərmanı ilə (Bu faktın "Mir Cəlal" bibliografiyasında öz əksini tapmaması təəssüf doğurur - A.R.R.) təltif edilir.

Arxiv sənədlərinə əsasən M.C.Paşayevin namizədlik dissertasiyası 1941-ci ilin əvvəlində Ali Attestasiya Komissiyasında təsdiq olunduqdan sonra onun əməkhaqqı martın 1-dən 800 manata yüksəlir. Az.FAN Rəyasət Heyətinin 20 mart 1941-ci il tarixli, 12 saylı qərarı ilə Mir Cəlal filologiya elmləri namizədi əlimlik dərəcəsi almaya münasibətlə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun böyük elmi işi vəzifəsinə icra edəndən böyük elmi işi vəzifəsinə keçirilir və bu qərarnı təsdiqlənmiş SSRİ EA Rəyasət Heyətinin xahiş edilib. Müraciət məktubunu EA Azərbaycan filialının sədri v.i.e. Heydər Hüseynov və katib R.S.Qudelis imzalamışdır.

Birinci yarımillikdə Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərindən nəsrə törcümə işini davam etdirir, geniş müqəddimə yazaraq onu kitabçək şəklinə gətirən oxucular auditoriyasını itixtiyara verir. "EA Azərbaycan filialının xəbərləri" jurnalında "Füzuli serindəki elm və bədii məntiq haqqında" (1941.- № 1, s.25-34),

"Klassik bədii nəsrimiz haqqında" (1941.- № 5, s.9-20) adlı elmi məqalələri çap olunur.

Təəssüf ki, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması çoxları kimi, 33 yaşlı Mir Cəlal da çox sevdili və böyük həvəslə çalışdığı elmi yaradıcılıq sahəsindən müvəqqəti də olsa ayırdı. Müharibənin ilk günlərində hərbi komissarlıq tərəfindən o da səfərbərliyə alınır. Hətta, buna görə çalışdığı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutundan da azad edilir. Bir ayıq yoxancılıq günlər, intizar dolu gəzləntilər Bakı şəhər Horbi Komissarlığının 1941-ci il 22 iyul tarixli 2207 saylı rəsmi sənədi ilə nəticələnir. Bu münasibətlə Institut üzrə verilən əmrə yazılmışdır: "Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu üz-

işlər görəcəyinə ümidlər baslayırdı.

Mir Cəlal müharibədə iştirak etməkdən azad olunsada, onun sosial-mənəvi təzyiqlərindən konarda qala bilmədi. Müharibənin qara kölgəsi və öz bürküsti bütün yaradıcı ziyalları kimi, onun da ədəbi-bədii yaradıcılığında dərin izlər buraxdı.

Ədəbin son bibliografiyasında (2006, səh.15) Mir Cəlalın Ədəbiyyat İnstitutunda 1944-cu ildən söbə müdiri işlədiyini qeyd edilmişdir. Lakin arxiv sənədləri bu faktın dəqiq olmadığını göstərir. Az.-FAN Rəyasət Heyətinin 1941-ci il 15 sentyabr tarixli, 18 saylı protokoluna əsasən böyük elmi işi Mir Cəlal Paşayev ştat cədvəlinə uyğun olaraq 900 manat əməkhaqqı ilə Nizami adına Ədəbiyyat

can filialı Rəyasət Heyətinin 1942-ci il 15 avqust tarixli Büro iclasının 13 saylı protokolunda yazılırdı: "1. Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Ələz-malar fondunun işi haqqında:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasına yüksək şərait yaratmaq məqsədilə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Ələz-malar fonduna işi həmin institutun Ədəbiyyat və dil şöbəsinin bir-ləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilsin.

2. Fond işinə rəhbərlik Ədəbiyyat və dil şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri namizədi Mir Cəlal Paşayevə həvalə edil-sin.

3. Yol. Nuriyeva A. təyinatına uyğun gəlmədiyinə və işi bacarmadığına görə Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutundan azad edilsin.

4. Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Ələz-malar fondunun təhvil-təlimini Az.FAN Rəyasət Heyə-tinin komissiyası aşağıdakı tərkibdə həya-ta keçirsin: Paşayev M.C., Arslan H., Ələz-gəzadə A., Qaziyeva M.Q. (sədr) və institutun mühasibi Əmrəhova.

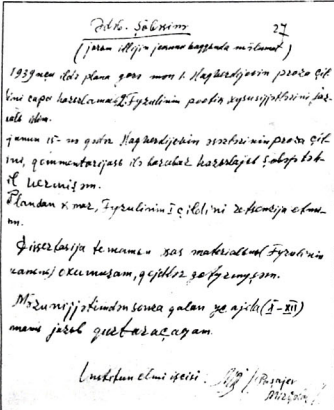
Protokolu imzaladılar: Büro iclasının sədri - H.N.Hüseynov, Büro üzvləri - Ş.A.Əzizbəyov və A.A.Klimov" (AMEA Arxiv, fond-39, s.v.-250, qutu-74).

Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə idi ki, ədəbiyyat, dil və ələz-malar fondu bir şöbənin strukturuna daxil edil-irdi və institut səlahiyyətlərinə bərabər bir birləşmiş qurumun ilk rəhbəri Mir Cəlal Paşayev seçilmişdir. Qaçılmaz struktur dəyişikliyinə zərurət çevirən amillərdən biri müharibənin təsiri ilə sö-bələrdə işçilərin seyrəlməsi, ştatların kə-tirsəsi idisə, digəri gənc alimin yüksək iste-dadının, zəhmətsevərliyinin və təşkilatçı-lığı qabiliyyətinin özünü parlaq büruzə verməsilə şərtlənir. Təsədüfi deyildir ki, pədaqəti fəaliyyətlə də six bağlı olan ədə-biyyatşünas-alim 1942-ci ildə dosent elmi adına layiq görülür.

M.C.Paşayevin müharibə dövrü elmi yaradıcılığı, tədqiqat sahələri mövzu və məhiyyət etibarilə tutumlu və rəngarəng-dir. Onun 1942-1945-ci illərdə yazdığı etdirirdi ədəbi-tənqid əsərləri bu qənaətə gəlməyə tam əsas verir. Mir Cəlalın "Anamın kitabı"nda vətənpərvərlik" (1942), "Füzulinin "Rind və Zahid" əs-rində yenilik və köhnəliyin mübarizəsi" (1942), "Xalq ədəbi" (1942), "Xalq yara-dıcılığı" (1942), "Məhəbbət dastanı" (1942), "Haqverdiyevin yaradıcılığı" (1943), "Nizaminin müsəbət obrazları" (1943), "Məhəmməd Hədinin yaradıcılı-ğı haqqında" (1943), "Şair-vətəndaş" (1943), "Müharibə və ədəbiyyat" (1943), "C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası" (1944), "Füzulinin lirikası" (1944), "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" (1944), "Səhəhət romantikası" (1944), "Böyük ədəb və dramaturq" (1945), "Mirzə Fətə-əli Axundovun farsca yazan şagirdləri" (1945), "Sənət və həqiqət" (1945), "Süley-man Sani Axundov" (1945), "Füzüli və Nizami" (1945) və s. əsərləri mübahisəziz demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi simalarının elmi-estetik panoramını özündə ehtiva edir.

(Məbədi var)

Professor Mir Cəlal Paşayev və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

rə əmr № 91, 22.VII. 1941.

Paşayev Mir Cəlal Əli oğlu - Ədəbiyyat şöbəsinin böyük elmi işçisi, xüsusi sərəncam verilənə qədər hərbi səfərbərlikdən azad edilən, bu ilin iyul ayının 22-dən institutda işdə hesab edilsin. Əsas: Şəhər Horbi Komissarlığının 22.VII tarixli və 2207 saylı məktubu və institut direktoru yol. Dadaşzadənin dərkənatı.

Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru M.A.Dadaşzadə" (AMEA Arxiv, Fond-39, s.v.-250, qutu-74).

Bəzi tədqiqatçılar ədəbin sonralar "Qafqazın müdafiəsinə görə" (1944), "1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyini görə" (1946) medalları ilə təltif olunmasına əsaslanaraq onun müharibədə iştirak etdiyini (baş: A.Qorxmaz. "Mir Cəlal Paşayevin dosent qızı", Modern.az, 25.01.2015) vurğulamışdır. Bu sənəddən də göründüyü kimi, gənc alim səfərbərliyə alınmamış və onun müharibədə iştirak etdiyini təsdiqləyən faktlar da mövcud deyil. Çox gəman ki, komissarlıq Mir Cəlal Paşayev-i hərbi səfərbərlikdən azad edənədə şübhə-siz ki, istedadlı alimin və gənc yazıçının arxa cəbhədə daha böyük və əhəmiyyətli

və Dil İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin müdiri təyin edilmişdir. İki gün sonra isə institutun direktoru v.i.e. M.A.Dadaşzadə imzaladığı 112 saylı əmrle Az-FAN RH-nin qərarının icrasına rəvac vermişdir.

Etiraf edilməlidir ki, müharibəyə səfərbərlikdən tərsis olunan Mir Cəlalın elm cəbhəsində Ədəbiyyat şöbəsinin rəhbərliyi sükənə arxasına gətiril-məsi hədisisi çox ağır və mü-rəkkəb bir zamandə baş veridi. İki ildən çox üzərində bir institutun çalışdığı fərdi və kollektiv iş planlarına müharibə ağır zərbələr endirdi. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin tantona ilə qeyd edilməsi məsələsi gündəlikdən çıxarıldı və arxa plana keçirildi. Arxa cəbhənin ideoloji-ədəbi materialların tədqiqinə və təbliğinə meyl-lənməsi birbaşa ön cəbhənin sifərisi idi. Qələmin süngüyə çevrildiyi, alimin, şairin, ziyalının "Müsəllah əsgərəm mən də bu gündən" (S.Vurğun) dediyi bir zaman yetişmişdi. Nüfuzlu qələm öhli, qabaqcıl elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri əsərlər arasında vətənpərvərlik ruhunda təbliğat işi aparmaq üçün ön cəbhəyə, ciddi təhlükənin gəzləndiyi Uzaq Şərqi gəndərilirdi. Ədəbiyyat İnstitutunun şö-bə müdiri Mir Cəlal Paşayev də bu mü-qəddəs missiyadan konarda qalmadı, O, Az.FAN Rəyasət Heyətinin 1942-ci il 9 may (Bu tarix 3 ildən sonra fəzlim üzərində qələbə günüə çevriləcək - A.R.R.) tarixli (Əmr № 56) qərarı ilə iki ay müddə-tinə - mayın 10-dan iyulun 10-dək Uzaq Şərqi əzəm olundu. Vladivostokdan qa-yıtdıqdan sonra isə Az.FAN Rəyasət Hey-ətinə hesab karakterli morzu etdi, təəssüratlarını matbuatda yayınladı.

Az.FAN-in avqust ayında keçirilən iclasında Mir Cəlal Paşayevin elmi-təşkilatçı fəaliyyətinin miqyasını genişləndirən, məsuliyyətini artıran daha bir tarix-i qərar qəbul edildi. SSRİ EA Azərbyay-